

روزنامہ ہاومجلہ ہای زبان فارسی

در ہند و ایران

عرض نویسنده:

غرض از مطالبی کہ درین جزوہ گردآوری شدہ است اربہ یک کار بعنوان یکی از تکالیفی است کہ زیر نظر استاد فرزانه آقای دکتر شعیب اعظمی تقدیم حضور خوانندگان عزیز می شود۔ قبول دارم کہ با قلت معلومات و کمی تجربہ آنطور کہ انتظاری رود نتوانستہ ام ادای مطلب نمایم و وظیفہ را آنطور کہ از یک دانشجوی فارسی متوقع است بانجام رسانم از این نظر ناگزیر از طلب بخشش است۔ ولی بعنوان آغاز یک کاری تواند راہنمای و مشوقی برای دیگر دانشجویان باشند تا در آیندہ با فراغت بیشتر موضوع را تعقیب و اثری ارزندہ و نفیس عرضہ نمایند۔ محدودیت منابع و ضیق وقت و گرفتاری ہای فراوانی نیز مذہر بر علت بودہ اند کہ انشاء اللہ خوانندگان عزیز بدیدہ اغماض خواهند نگریست۔ امید است بار اہنما کہ خواهند فرمود، بتوانم در تکمیل کار خویش موفق شوم۔

روزنامہ نگاری در ایران موضوعی است کہ ذکر تاریخ معین برای آن بسختی مقدور است زیرا کہ ایران تا قبل از مشروطیت بطریق استبدادی ادارہ می شد و روزنامہ نگاری اگرچہ ممنوع نہ بود ولی مشوقی ہم نہ داشت۔ اما با وجود آن مردمی پیدا شدند کہ با انتشار مطالبی در زمینہ سیاست و مسئلہ ہای مہم اجتماعی دولت را متوجہ خود ساختند و احیاناً تحمل خسارات مالی و جانی شدند بنا بر این در ایران روزنامہ نگاری فارسی نمی توانست امری عادی تلقی گردد۔ ولی کوشش مردم آزادہ و روشن فکری کہ بتقلید از مردم اروپا (فرنگ) کہ تقریباً از زمان ناصرالدین شاہ قاجار با آنان آشنایی پیدا کردند قابل تحسین است۔ چہ این گروہ از اقصی نقاط جہان با ابتدای ترین وسیلہ کہ گاہ مبادرت بہ نشر روزنامہ ای می ورزیدند۔

همکار بهای روشن فکران هند با متحد دین ایرانی ازین نظر فراموش نشدنی است۔ چه بسیاری ازین نشریات ابتدا در هند چاپ و سپس بطریق محرمانه به ایران ارسال میکشت۔ بنا بر این ملاحظه خواهید فرمود که تهیه آماریدقیق از این چنین روزنامه بهتحتاج فراغت بیشتر و عنوانی مهتمتر مثلاً کار تحقیقی در سطح دکتر است۔ بنا بر این گمان نگارنده نیست که فقط کاری را آغاز کرده است۔

لازم میدانند در پایان از اساتید ارجمندی که پیوسته مشوق این جانب در امر یادگیری زبان فارسی و آشنایی با فرهنگ و ادبیات ایران بوده اند، مخصوصاً آقایان دانشمند فاضل و سرپرست و رئیس گروه فارسی دانشگاه کشمیر آقای دکتر پروفیسور شمس الدین احمد، آقای دکتر حکیم الدین قریشی، آقای دکتر کبیر احمد جالیسی و آقای ضیاء الحسن فاروقی و نگران این جزوه را بکمال احترام و محبت صمیمانه سپاسگزاری می نمایم۔

کلمه "اخبار" یا "روزنامه" بزبان فارسی زمینه وسیعی دارد در بیشتر از آثار عهد صد و اسلامی این کلمه معرب شده بشکل روزنامهچه پنجم می خورد و نیز آلبویا (متونی به سال ۳۸۵هـ) روزنامهچه می داشت و احوال و وقایع روزانه را در آن تحریر می کرد۔ بدین سبب در زمان قدیم معنی "روزنامه" یک دفتر یا جنگ بود که آن یادداشتها و احوال و مشاغل روزانه را درج می کردند۔

اصطلاح روزنامه در عصر حاضر هم اغلب به هاصورت قدیم استعمال شده است و اطلاعاتی که کاتبان از هر گوشه مملکت و سلطنت ضبط نموده آنها را از دربارهای پادشاهان نشر میکردند، ان را روزنامه میگویند اما روزنامه را که امروز مروج است در ابتدا کاغذ اخباری گفتند که ترجمه کلمه انگلیسی "News Paper" است۔ کلمه "گازت" (Gazette) انگلیسی نیز در معنی همین کلمه متداول بوده است۔

اولین روزنامه فارسی در دوران سلطنت محمد شاه قاجار در سال طباعت را در انگلستان آموخته بود، روزنامه خود را در عشره آخر رمضان المبارک سال ۱۲۵۲هـ منتشر کرد۔ پس از اولین شماره روزنامه سه ماه بعد یعنی از ۲۵ محرم ۱۲۵۱هـ بطور مرتب به انتشار رسید۔ این روزنامه دوام نیافت و تعطیل شد بعد از آن مرزا اتقی خان امیر کبیر در سال ۱۲۶۳هـ روزنامه "وقایع اتفاقیه" را منتشر کرد و اولین شماره آن که عنوان روزنامه طهران "داشت

۱- گویا اسم این روزنامه که در سال ۱۲۵۲هـ بچاپ رسید هنوز برای ما مجهول است۔

تاریخ ۱۵ ربیع الثانی سال ۱۳۶۳ هـ انتشار یافت و از چاپ شماره دوم این روزنامه بعنوان "وقایع اقلیه" انتشار یافت و قدیمترین اطلاع معتبری که اولین بار در این روزنامه فارسی بچاپ رسید اعلامنامه است که از جانب دولت ایران صادر شد و در آن اثر ریاستهای محروسه ایران ذکر شده بود این اعلامنامه قلمی حامل این خبر بود.

"بر دای صوابنای ساکنین ممالک محروسه..... لذا بحکم شاهنشاهی کاغذ اخباری مشتمل بر "اخبار شرقیه و غربیه" در دارالطباعت ثبت وی را انظراف و اکتاف فرستاده خواهد شد"

این اعلامنامه غالباً در عشر آخر رمضان المبارک سال ۱۲۵۲ هـ نوشته شده تقریباً سه ماه بعد از آن تاریخ در این روزنامه منتشر گردید. ولی متأسفانه یکی از نسخه های آن روزنامه را پیدا کردن کاری دشوارست. ما فقط از ماخذ مختلف درباره این روزنامه اطلاع داریم خبری که مربوط به اولین نمونه جریده فارسی یا تیم در مجله آسیای لندن^۱ دیده می شود. این جریده را مرزا صالح شیرازی ترتیب می داد. نویسنده فرانسوی "ادمون دو تامپل (Eddm-du-Temple) در یکی از آثار خود نوشته است که "در عهد محمد شاه قاجار به سال ۱۸۳۱ء اولین بار در تهران روزنامه دولتی انتشار یافت این روزنامه ماهانه بود، تاریخ انتشار شماره اول آن اول ماه مه آن سال است"^۲ این جریده همان جریده است که در بالا ازاں در مجله "آسیای لندن" ذکر گردید. پس ما بر این نتیجه رسیدیم که اولین روزنامه ای که در ایران منتشر شد است در تاریخ دوشنبه ۲۵ محرم سال ۱۲۵۳ هـ مطابق با اول ماه مه ۱۸۳۷ میلادی یعنی بعد از درگذشت فتح علی شاه قاجار و جلوس محمد شاه منتشر گردید.

گرچه تاریخ زبان و ادبیات فارسی خیلی قدیم است اما تاریخ اخبار نویسی فارسی چه در ایران و چه در خارج بیش از صد و پنجاه سال تاریخ ندارد.

وقتی که چاپخانه و چاپ (دارالفون) در ایران شروع به کار کرد و سروصورتی گرفت. درین زمان وضع سیاسی ایران بحمدی وخیم و ناجرو نیز فشار حکومت بر علمه مردم بقدری سخت بود که مخالفین سیاسی پادشاه با کمک

۱- نقل از نخستین نگاره ایران شناسان - ص ۲۳ تا ۲۷.

۲- 355-72, p. 1839, Vol. 5-Y, 1839.

۳- مجله سخن شماره هشتاد و هشت، سال ۱۹۳۱ء کتاب خانه فرهنگ ایران دلی نو.

چاپخانه آماده برانداختن سازمان شاهنشاهی گردید. اما این امر ظاهر غیر طبیعی بنظرمی رسید که در دوران سلطه شاهنشاهی اخبار مربوط بوضع ناجور سیاسی ایران در روزنامه ها و یا جریده ها در آن کشور بچاپ برسد. ولی چون محیط سیاسی در کشور هندن تا حدی مساعد بود، بنا بر آن قایدین سیاسی ایران اظهارات خود را در روزنامه هایلی که در هند بفارسی دائر گردید، ابراز نمودند و گویا در این صورت یک سازمان علیه دولت مستبدانه ایران تأسیس نشد. روزنامه "جبل التین" که روزنامه هفتگی بود در کلکته بچاپ می رسید یکی از روزنامه های بسیار مهمی بود که در برائینجنگی عواطف عامه ایران بعنوان سرگروه روزنامه ها شناخته شده است. گفته میشود که خبرنامه های مهمیتی زیادند و فقط حامل اهمیت موقتی می باشند اما در تاریخ تحول اجتماع و سیاسی و اقتصادی چه در حال و چه در گذشته از روزنامه های که سهم قاطعی در این شورهای تغییر اوضاع داشته اند نمی شود صرف نظر کرد. پس بنده در این مقاله که زیر نظر خوانندگان محترم باشد سعی نموده است که نخستین خبرنامه در روزنامه های فارسی که در هند و ایران و در خارج منتشر می شد، فشرده و تاریخ دار سخن بگویم و در ضمن توضیح آن را نموده ام که این روزنامه ها و خبرنامه ها چه تاثیری در اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران آن زمان داشته است.

بنا بر بازجویی که تا الان دائم نخستین ترین اخبار فارسی در زمان محمد شاه قاجار در سال ۱۸۳۷ میلادی به مرحله طبع و نشر رسید و به آگاهی عموم آمده روزنامه "وقایع اتفاقیه" است. مدیر و سردبیر این روزنامه آقای میرزا صالح شیرازی بود. میرزا صالح شیرازی فن طباعت را در انگلستان آموخته و روان کرده، اطلاعات زیادی درین کار تحصیل کرده بود و وقتی که به میهن خویش بازگشت اخبار نامه ای بنام "ایران" از خودش اجراء کرده اما این کار تا هنوز بطوریکه فن سالم و قابل پرداخت در زمره ایرانیها مقبول نبود.

بنا بر اطلاع پرفیسور اون اولین بار در سال ۱۸۲۰ میلادی شخصی بنام میرزا جعفر برای دانش فن چاپ سنگی از طرف دولت به مسکو فرستاده شد و بعد از آن تا زمان ناصرالدین شاه قاجار روزنامه ها از تبریز و تهران و بعداً تقریباً از سایر شهرهای معروف ایران اجراء شدند کماشیش چاپخانه اشاعت و طباعت هم فزونی و رواج یافت و "وقایع اتفاقیه" قدیمترین و اولین اخباریست که در زمان روزهای اولین سلطنت ناصرالدین شاه قاجار با شماره میرزا تقی خان ایمر کبیر در ایران اجراء شد.

بعد از اجرای روزنامه "وقایع اتفاقیه" تا اواخر سده نوزدهم تعدادی از روزنامه ها اجرامی شد که در گمبش
حیات و مرگ مبتلای بود اما روزنامه های ازینها، مثل روزنامه "ایران"، "علمی مصور"، "کاوه"، "صوره اسرائیل"،
"نسیم شمال" و غیره روزنامه هایند که خیلی معروف و مقبول گشتند و تا دیر می پدیدند. "نسیم شمال" ازینها خیلی معروف
و سرمه پشمان مردمان ایران می شد و ایشان مدیر این آقای اشرف الدین قزوینی را بنام آقای نسیم شمال می
دانستند.

در دوران سلطنت ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه بسیاری از روزنامه های فارسی در خارج ایران
منتشر شدند و ازینها روزنامه "اختر" از "اسلامبول" (استنبول)، روزنامه "قانون" از لندن، روزنامه "شیر"،
روزنامه "پرورش" از مصر و از کلکته هندوستان، روزنامه "جبل اتمین" و غیره در خوردند و در همین زمان از خود
ایران روزنامه "تربیت" فروغی، روزنامه "اطلاع" مجیر الدوله و روزنامه "ادب" امیری با تشویق و ترقی مردم
منتشر می شدند و تا باین زمان فکر و عقیده و اصالت تصور جمهوری عمومی و عادی شده بود و روی سخن اخبار نویسان به
عوام بود و بنا بر این نثر زبان فارسی مصنوعی و اداب و روش دیرینه را پس پشت انداخته در پیرایه سلیس و ساده
روا بی تکلف جلوه گر شد و این طور چنان نثر ساده، سلیس و روان در عالم وجودی آمد که با مرور زمان راهرو تمام
عنوانها و موضوعات علمی و ادبی و فلسفی را احاطه می کرد.

ناظم الدوله مرزا ملکم خان در دوران اقامت در لندن روزنامه "قانون" را اجرا کرد و درین
موضوعات سلسله اجتماعی و سیاسی آغاز کرد. فارسی زبان، زبان ماری ملکم خان نبود لیکن سادگی و محاوره روزانه
را در نظری داشت و بعلمت این چنین رسمی که ملکم خان اجرا کرد و از آن یک زبان جدید اخباری بوجودی آمد که
ایرانیها مقلد و پیرو آن شدند.

روزنامه های فارسی که در دوران سلطنت ناصرالدین و مظفرالدین گهگاه در هند منتشر شدند "جبل
اتمین" از آنها است که ذکرش در بالا رفته. این روزنامه کمی بعد از انتشار در هند با ایران بازگشت و از هانجا منتشر
می شد. اما بعد از درگشتن جبل اتمین از هند اخباراتی در هند بوجود آمدند و در برابر اخبارهای ایرانی هم صداه
همزبان و هم رنگ بودند در راه آزادی و برکندن انگلیسها از هندن کمک بسیاری کرده اند که آنرا نمی توان

فراموش کرد.

بعد از تسلط "ایست انڈیا کمپنی" اولین اخبار که از شمال هندوستان "زبدۃ الاخبار" است که در سال ۱۸۳۳ء در آگره بطبع چاپ رسید. مدیر و سردبیر این روزنامه منشی واجد علی در لجه رام موهن رای بود. هیندرسن انگلیسی قبل ازین روزنامه ای به فارسی از آگره اجرا کرده بود که اولین اخبار رسم الخط فارسی هند شمالی و پنجاب اخبار فارسی که از هندوستان منتشر می شد و بشمار می رود "آگره اخبار" بود و از چاپ سنگی آگره بفرن طباعت می رسید. اما چند ماه بعد ازین روزنامه بزبان انگلیسی رو به انتشار داد "آئینه سکندر" اخبار فارسی است که از شش مقام اشاعت و مدیریت بر نمی آید اما نویسنده کتاب "هندوستانی اخبار نویسی" در کتاب خود میگوید که آغاز و انجام این خبرنامه از شعری شد، شعر اینست -

آئینه سکندر جام جم است بنگر
تا بر تو عرضه دارد احوال ملک دارا
آئینه سکندر قلب صفا دلان است
عکس و قالیچه از وی روشن جهانست

یا گاهی شعر ذیل در انجام اخبارنامه نوشته می شد -

هر که او ذوق سخن دارد بجان
خدا متش نسخه باشند ارمغان!

اخبار دیگر بنام "ماه عالم افروز" بتاریخ ۱۹ جنویه سال ۱۸۳۸هـ میلادی زیر نگرانی مولوی وهاب الدین در کلکتہ بطبع چاپ رسید. چنانچه مدیر این اخبارنامه خبری بعنوان "خبر خون ناگهانی" درج کرده است و این خبر را نویسنده معروف محمد عتیق صدیقی عیناً در کتاب خود درج کرده است که برای خوانندگان محترم در اینجا درج میکنم -
"نی الواقع این زن از دست من بهلاکت رسیده است اما در حالت نادانستگی - چرا که اراده

۱- هندوستانی اخبار نویسی از محمد عتیق صدیقی، ص ۳۹ تا ۳۷.

۲- هندوستانی اخبار نویسی از محمد عتیق صدیقی، ص ۵۳ تا ۵۷.

من به ہلاکت زن نبود۔ نشانہ برسگ جنگلی نمودہ بودم، ناگاہ غلولہ بندوق از نشانہ خطا کرد^۱۔
”ماہ عالم افروز“ درین ضمن این خیال یک انسان بزرگ آن زمان را با اظہار می کند:

”صاحب مجستریت پاس قومیت خود فرمودہ، قاتل را کہ متمول بود بلا جرم و قصور از علت خون
بی گناہی مخلصی دادند۔ اگر کسی مرد غریب و از قومیت دیگر بودی البتہ سپرد دورہ می شدی و پنج
شش ماہ در حاجت و حوالات بسر اوقات خود ساختی بعدہ ہر آن چہ از پیشگاہ حکام ذوی
الاحتشام برحالش شرف نفاذ گریدی، مستوجب آن بودی۔۔۔“^۲

”سلطان الاخبار“ اخبار نامہ ہفتہ وار بود کہ از کلکتہ چاپ می شد و مدیر این روزنامہ مصنف کتاب
موسوم بنام ”فسانہ عجائب“ مرزا رجب علی بیگ سرور ستارہ درخشان آسمان ادب لکھنؤ بودہ است۔ تاریخ اجرای
این اخبار نامہ از شمارہ اش برنی آید و معلوم نیست کہ چہ روزی وجہ تاریخی نسخہ اول این اخبار بچاپ رسید۔ اما خبر
کشتہ شدن و بدار رسیدن نواب شمس الدین بیگناہ بتاریخ ۱۸ اکتوبر سال ۱۸۴۱ء در آمدہ است درین زمان مرزا
رجب علی بیگ خودش در لکھنؤ بودہ و در ضمن این واقعہ در اخبار خود این دو شعر ذیل درج کردہ است۔

یہ دست درازی ستم کس سے بیان ہو
بے جرم و بیگناہ مسند نواب کو الٹا
تاریخ معمہ میں نئی طرز سے لکھ گرم
کیا چرخ نے نوابی سہراب کو الٹا

اخبار دیگر کہ اخبار فارسی تبلیغ ماموریت آمریکا بود بنام ”لدھیانہ اخبار“ معروف بود از جای طباعت صحیح خبری
نداریم اما از نام اخبار برمی آید کہ شاید در لدھیانہ منتشر می شد ”مہر منیر“ از کلکتہ چاپ می شد و این اخبار سہ روزہ
بود در سال ۱۸۴۱ء میلادی زیر مدیریت محمد علی مرحوم بظہور آمد۔ احسن الاخبار، اخبار ہفتہ واری بود کہ در بمبئی
بطبع چاپ می رسید۔ این روزنامہ خبر ہای دہلی و قلعہ معلیٰ با وجود کمی وسایل و ترسیل مرتب بچاپ می رسانید۔ در
عدالت خواجہ داری خبر سزای و جرمانہ دو لیست روپیہ و قید با مشقت برای شش ماہ بہ اسد اللہ خان غالب در

۱۔ گویا اسم این روزنامہ کہ در سال ۱۲۵۲ھ بچاپ رسید ہنوز برای ما مجهول است۔

کتاب "هندوستانی اخبار نویسی" از این اخبارنامه نقل شده است -

در سال ۱۸۴۱ء میلادی "سراج الاخبار" از دهلی منتشر می شد - این اخبارنامه هفته وار بود و متعیش از اخبارهای دیگر بر این دلیل مختلف بود که این اخبارنامه تاجدار آخرین سلطنت طولانی مغولیه روزنامه دوپتی بهادر شاه ظفر بود - بهادر شاه ظفر در این روزنامه خبرهای از اخبارنامه انگلیسی با ترجمه شان درج می کرد و از خبرهای غلط در روزنامه خود تردیدی کرد - چنانچه مصنف مذکوره می نویسد که در همین زمان در کاغذ اخبار "کلکته ستار" -

(Name of the News paper) Calcutta Star

خبری منتشر می شد که در آن این جمله درج بود که:

"حضرت بادشاه جم پایگاه از استماع (خبر) در خصوص آوردن دروازه سومنا تھ، مسرت افروز شد -"

غالباً از این خبر غلط مقصد و ادعای انگلیسیان این می بود که نفرت در دل هندو علیه بادشاه مطرح بشود و در سراج الاخبار این اشتها منتشر شد که این خبر غلط است و سراج الاخبار به مدیر Calcutta Star تنبیه کرده و نوشته است که:

"بادشاه را از استماع همچو لغویات تنفر فطری است و از چاپ کردن اسخوری خبرهای غلط چه فایده ایست که از خواندن آنها مردمان آنها را خودشان دروغ و بیجای فهمند - این اخبار همراه ظفر شاه از دنیا در گزشت -"

اخبارنامه های فارسی که تا نیمه اول قرن چهاردهم در ایران بود و خارج ایران چاپ می شد - تعدادشان کمابیش به شش صد می رسد که انشاء اللہ در بخش دوم مورد بحث قرار می دهیم -